

UTÓSZÓ

Baróti Szabó Dávid munkássága és a Kisded szótár

KISS GÁBOR

Senki nem bírja teljesebben az anyai nyelvet, mint ő, a háromszéki székely [...], a ritkább szavak és kifejezések gyűjtője, a Kisded szó-tár emlékezetes írója.

Arany János

Baróti Szabó Dávidot az utókor mint költőt, műfordítót és a nyelvújítás előfutárát tartja nyilván. Pedig Kisded szótárának összeállításával az első egynyelvű magyar szótárt alkotta meg. Így igen jelentős helyet foglal el szótáriródmunkában, és ezt az elsőbbséget, sajnos, kevésbé hangsúlyozták mind ez idáig.

Baróti Szabó Dávid élete és munkássága

Baróti Szabó Dávid 1739. április 10-én született katolikus családban a székelyföldi Baróton. Eredetileg Szabó Dávid volt a neve. Mint író kezdte használni a Baróti előnevet, akárcsak több kortársa: Apáczai Csere János, Kőrösi Csoma Sándor és mások. Mindössze 18 esztendősként belépett a Jézus Társaság rendjébe. Tanulmányai során megfordult Trencsénben, Nagyszombatban, Fehérvárt, Kolozsvárt, Kassán. Mária Terézia 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, ettől kezdve világi papként tanított. Rendjének megszüntetésekor írta *Panaszos indulat* (1773) című elégiáját. Tanári működésének színhelye 1773-tól 1777-ig Komárom, majd ettől fogva egészen 1799-ig Kassa. Komárom fontos állomása volt hányatott életének. Ugyanis az itteni gimnáziumban kötött barátságot egyik tanítványa családjával, a szomszéd Virt községben élő Pyberékkel, akiknek kastélyában élete végén pihenőre talált. Kassán adta ki 1777-ben verseinek első gyűjteményét, *Új mértékre vett különb verseknek három könyvei* címmel.

Baróti Szabó Dávid mint a klasszikus költői iskola képviselője vált ismertté irodalmunkban. Az úgynevezett deákos iskola triumvirátusához tartozott, amelyben Rajnis József és Révai Miklós társaságában fejtette ki munkásságát. Jelentősége az antik versformának a magyarra való átültetésében rejlik. Állítólag egyik barátja ösztönzésére próbálkozott azzal, hogy elsőként írjon magyar nyelvű költeményeket a rómaiak csodált versmértékeiben.

Kassai tartózkodása azonban nemcsak verstani, hanem irodalomtörténeti szempontból is jelentős. Itt kötött barátságot Kazinczy Ferencsel és Batsányi Jánossal. Megismerkedésüket a *Társaságkötés* (1788) című versében énekelte meg. A nagy francia forradalom felvilágosult eszméinek hatására hozták létre Kassán Batsányival és Kazinczyval az első magyar irodalmi folyóiratot, az 1789-től 1792-ig megjelenő *Magyar Museum*-ot. Baróti Szabó Dávid nem volt forradalmi egyéniség, és a kassai triumvirek csakhamar elváltak egymástól. Kazinczy és Batsányi tovább haladtak a megkezdett úton, részt vettek a Martinovics-féle jakobinus megmozdulásban. A hatóságok megtorlása elrettentette Barótit, és egyre inkább a múlt s annak klasszikus irodalma felé fordult. A vallásos eszmék mellett a nemzeti és nemesi gondolatvilág tükröződik műveiben, például *A magyar ifjúsághoz* (1777), *A köntös-változtatás*

ról (1786), *A magyar huszárokhoz* (1789) című verseiben. A legismertebbek – *Egy ledőlt diófához* (1790) – szinte előfutára Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz* (1807) című híres ódájának. 1786-ban, Buda felszabadításának századik évfordulójára írta a *Magyarországnak hajdani szomorú sorsa* (1786) című versét:

Felhőkbe zúdúlva midőn lerohantak az essők,
A nap öröm-színben kékes egekre kiszáll;
A zúgó szelek harcok után békére ha léptek,
Öbleiből kifeszült tenger haragja lohad ...

1799-ben elhagyta Kassát, és a Pyber családnál, Virten telepedett le. Megható sorokban ecsetelte a virti táj szépségét (*Virthez*, 1790):

Zöld bársonyos dombok, zöldellő erdőség,
Kék árnyékú völgyek, virágzó mezőség,
Mellyek olly húzomos virágot adátok,
Elteltek óráim, már Isten hozzátok!

Megemlékezik vendéglátójának elhunytáról is *Pyber Ferenc halálára* (1789) című versében. Legnagyobb epikus kísérletét *A komáromi föld-indulásról* (1782) címmel írta. (Komáromi tanárkodása idején a nagy földrengés következtében elpusztult ötszáz lakóház, és a város valamennyi temploma összedőlt.) A Pyber-kastélyban írta továbbá az *Orthographia és grammatikabéli észrevételek* (1800), valamint a *Magyarság virági* (1803) című tudományos értekezéseit. Ez utóbbi műve kortársainak az érdeklődését is kiváltotta.

Virten bontakozott ki műfordítói tevékenysége is. A nagy római hőskölteményt, Vergilius *Aeneas*-át dolgozta át magyar nyelvre. Két kötetben jelentette meg: 1810-ben Bécsben az I–V. éneket, 1813-ban Pesten a VI–XII. éneket.

Baróti Szabó Dávid életének jelentős részét Kassán töltötte, ahol 25 évig tanárkodott. Munkásságának nagy része ezért ezekre az évekre esik. 1819. november 22-én halt meg Virten.

A Kisded szótár 1784. évi kiadása

A magyar nyelvvel foglalkozó munkái közül 1784-ben, Kassán jelent meg Kisded szótára, „mely a ritkább magyar szókat az ABC rendi szerint emlékeztető versekben előadja”. Szótára megírásában elsősorban nyelvművelő, nemesítő, nyelvesztétikai szándék vezette. „Mind a folyó, mind főképpen a kötött beszéd – írja az előbeszédében – édesdedebben szokott füleinkbe hangzani, midőn a közrendű szólás alacsonyságából felemelkedvén, a válogatott szóktól ékességet, a ritkábbaktól kedves újságot helyenként kölcsönöz”. Hexameteres „szótár”-a a magyar nyelv zeneiségének, zengzetességének, költői, hangulati-hangzati lehetőségeinek egészen Vörösmartyig – s még Vörösmartynál is – ható dokumentuma. A Kisded szótár első kiadását a magukat a szókészlet dolgában még erősíteni, gyakorolni kívánók számára készítette Baróti Szabó Dávid, annak a hagyománynak a jegyében, amely a memorizálást versbe szedett információkkal segítette. Mnemotechnikai verssorokba rendezte a szépnek ítélt szavakat – tette ezt száz oldalon keresztül, hatos, azaz hexametrikus sorokban.

E könyvével Baróti Szabó Dávid a szépnek ítélt szavak elterjesztését, a magyar szókinccs bővítését tűzte ki célul.

A Kisded szótár második, 1792. évi kiadása

1792-ben jelent meg szótára második kiadása Kassán, szintén Kisded szótár címmel. Ugyanazon könyv kiadásaként szokták Baróti Szabó Dávid két szótárát számon tartani – ezt ő maga is sugallta a címmel és a szótárak alcímével –, pedig jelentős köztük a különbség. A második kiadás valójában értelmező szótár, amelynek a mai értelemben vett szinonimasorok is részét képezik. Szerzője nemcsak a diákságnak szánja, hanem mindenkinek, aki tudatosan használja a magyar nyelvet. Mai szótáraink közül hasonló ehhez a TINTA Könyvkiadó *Magyar szókincstára*.

A szerző az első kiadást dolgozta át prózai formában. Az 1792-ben megjelent második kiadásban lemond a verses formáról, és rendkívül értékes anyagot gyűjt egybe a régi és irodalmi, főként pedig a népies, illetve tájszókából. Az elsőnél bővebb, jobb s helyesebb az anyag elrendezése. A szótár szóanyaga három részre osztható: 1) régi szók föllevenítése, 2) tájszók, 3) új szók. Hogy hasznos munkát végzett vele, mutatja az, hogy a fölvetett szavak nagy része ma már közkeletű, széles körben használt. Tájszó például: évődni: kötekedni, *galand* : pántlika, gypot : *pamut, lóca* : *pad*. Új szó: ábra, alap, anyag, golyó, pamlag, pipere, párna, tömkeleg.

Vannak a Kisded szótárban olyan szavak, melyekről nem tudni, tájszó-e vagy új szó, de amelyeket ő csillaggal (*) jelölt, jelezve, hogy eddig még nem voltak használatosak. Ilyenek a *határ, himpellér, pár* (házaspár), *rajzol, vers, pór, rab* stb.

Gyakorlati szakemberként, tanárként állította össze szótárait. Nem tartotta fontosnak, hogy jelölje a szavak származását, vagy hogy melyik régies hangzású vagy tájszót melyik szövegből vette át.

A tájnyelvi és a régies kifejezések felélesztésére törekedett. A szinonimákat *toldaléknevek*-nek és *minéműségek*-nek hívta. Tanácsosabb a régtől fogva szokásba vett szavakkal gazdagítani nyelvünket, mint újakat alkotni, vallotta Baróti Szabó Dávid. A jóhangzás és a nyelvérzék nevében tiltakozott az erőszakosnak vélt szóképzések ellen.

Az Kisded szótár második, 1792-ben megjelent kiadása betűrendben sorakozó szavak, illetve szószármazékok, szókapcsolatok tára, célja a magyar irodalmi nyelv gazdagítása.

A jelen kiadásról

Jelen kiadásban megtartottuk a Kisded szótár eredeti betűjelölését, helyesírását és központosítását és a címszavak ábécé-rendjén sem változtattunk. A mai ábécébe soroláshoz képest a legnagyobb eltérés, hogy az eredeti szótárban a C hangot Tz betűvel, a Cs hangot Ts betűvel jelölték. Ezen mi sem változtattunk. Így a C és Cs hanggal kezdődő szavakat a T betű alá besorolva találhatjuk meg.

Közreadunk három mintaszócikket (*Fel-kendeni, Tanya, Vid*) két formában. Az első a Kisded szótár eredeti tipográfiáját követi, a második a jelen kiadás elrendezésében mutatja a három szócikket. Látható, hogy a jelen kiadásban felbontottuk egységekre a szócikkeket.

Fel-kendeni : fel-kendőzni, ál-festékezni, vendég-színezni, ál-ortázni, pipezni, mosdani. Fel-kendett vallás, taníttás 's a' t. Kezet kendeni. Kendő: keszkenő. Kendőző festék. Kendőzött Asszonyok.

Fel-kendeni: fel-kendőzni, ál-festékezni, vendég-színezni, ál-ortázni, pipezni, mosdani.

- ◇ Fel-kendett vallás, taníttás 's a' t.
- ◇ Kezet kendeni.
- ◆ **Kendő:** keszkenő.
- ◇ Kendőző festék.
- ◇ Kendőzött Asszonyok.

Tanya : tonya, tó; gyűlés hely; halászó-, vadászó-hely; v. a' barmoknak külső szállások. Juh-tanya. Mennyünk a' tanyára. Tanyázni. Tanyázás. Tanyát vetnek a' Halászok: meg-vetik az öreg hálót.

- Tanya:** tonya, tó; gyűlés hely; halászó-, vadászó-hely, v. a' barmoknak külső szállások.
- ◇ Juh-tanya.
 - ◇ Mennyünk a' tanyára.
 - ◇ Tanyázni.
 - ◇ Tanyázás.
 - ◆ **Tanyát vetnek a' Halászok:** meg-vetik az öreg hálót.

Víd : víg, vídám. Vídámodom: vídúlok. Egésszenn meg-vídúlt. Vídámonn: vígann, vídámúl, örömet, jó kedvvel, vígadva. Vídíttom: vídámíttom. Vídám-artza, -kedv. Vídámság.

- Víd:** víg, vídám.
- ◆ **Vídámodom:** vídúlok.
 - ◇ Egésszenn meg-vídúlt.
 - ◆ **Vídámonn:** vígann, vídámúl, örömet, jó kedvvel, vígadva.
 - ◆ **Vídíttom:** vídámíttom.
 - ◇ Vídám-artza, -kedv.

A Kisded szótár szócikkeinek szerkezete

A szótár címszavai

A második kiadás szócikkeinek száma 4270. A szócikkek élén egy-egy címszó áll. Az eredeti kiadásban a szócikkek dőlten vannak szedve, s utánuk kettőspont áll. A kettőspont jelzi, hogy a szócikkben a további információk a címszóra vonatkoznak.

A rokon értelmű szavak, értelmezések

A címszó után álló kettőspontot rendszerint a címszó rokon értelmű szavai követik a Kisded szótárban:

- Fetsérteni:** tékozlani, pazárlani, pazérolni; vesztegetni, bitangolni, p. o. a' jószágot.

Fűlni: hevülni, párlani, égni.

Loholni: verni, asnakolni, páholni, nád-páholni, pallani, fenekelni, dögönyözni, taglani, agyabugyálni, agyagolni

Nadály: pióka*, piótzka*, vér-szopó, vér-szívó.

Sokadalom: szabadság, országos vásár.

Néha azonban a szerző eltér ettől az elvtől, és a címszó magyarázata áll a kettőspont után:

Felleg-vár: magass helyen készültt óltazmazó erősség, felső vár.

Gomolya: gömölye: apró gömbölyegbe gyúrtt édes sajt; v. gomolyag.

Orbántz: testnek véres hév kelése.

Páhó: tsűr forma épület, mellybe sok féle-jószágot, életet raknak.

Verótze: kis ajtó, p. o. a' kertenn, a' pitvarbann.

A 4300 címszó közül hozzávetőleg 600 után sem magyarázat, sem rokon értelmű szavak nem állnak:

Ég [mennybolt]:

Étel:

Ló:

Otsmány:

Vásni:

A címszó jellegzetes szókapcsolatai

Baróti Szabó Dávid nem elégszik meg a címszó rokon értelmű szavainak felsorolásával, illetve a címszó magyarázatával, további információt is ad. Felsorol a címszóval alkotott összetett szavakat, feltünteteti jellegzetes szókapcsolatait, gyakori „társ” szavait, mai terminológiával élve: megadja a címszó kollokációit. A szinonimasort a szócikken belül általában pont zárja le, és a szinonimasort követő szócikkekben több mint 6000 tipikus szókapcsolatot, szóösszetételt, kollokációt találunk. A címszót gyakran kötőjel (-) helyettesíti.

El-vélte: vélte, ritkánn.

◇ El-vélte mond igazat.

Fojtani:

◇ Fojtó, v. szorítottó-karika.

◇ Fojtós gyümölcs.

◇ Fojtósság.

◇ Fojtott étel, v. ital.

◇ Fojtott petsenye*.

◇ Meg-fojtani (-fúlasztani, -fújtani) valakit.

◇ Meg-fojtani a' tüzet.

Malom*: őrlő, törő.

- ✧ Malom-gát, -ház, -hely, -kő, -vas, -por, -kerék' lapáttjai*.
- ✧ Törő-, őrlő-, ványoló-, kalló-, daráló-malom.

Póráz*: kutya-szój, kutya' nyakára-való szój, (tzvorka*).

- ✧ Pórázonn vinni, hordozni az agarakat.
- ✧ Egy pórázonn foly.
- ✧ Hosszú pórázra eresztetni.

Szerte:

- ✧ Ország-szerte.
- ✧ Szerte-széllyel.
- ✧ Szertezés*, el-hintés, osztás.

A címszó képzett alakjai

A Kisded szótár gyakran közli a címszavak továbbképzett alakjait is, ezeket az „alcímszókat” mintegy bokorba sorolja. Rendszerint megadja a szinonimáikat, illetve közli magyarázatukat. A 2800 alcímszó értelmezése, szinonimái általában ugyancsak kettőspont után állnak. Például:

Édes:

- ✧ **Édesdenn:** édesdedenn.
- ✧ **Édesgetni:** tsalogatni, hódítgatni, ketsegetetni.
- ✧ **Édeske:** édesetske.
- ✧ **Édesedni:** édesülni.

Gyökér: gyükér.

- ✧ **Gyökeresedni:** gyökeret eresztetni, hajtani, verni, botsátani.
- ✧ **Ki-gyökerezni:** gyökerestől ki-irtani, -szaggatni.

Szeléd: szelíd, szelígy.

- ✧ **Szeléddegetem:** szelédítgetem.
- ✧ **Szelédséges:** kegyes.

Tsordúlttig: színártig, színig, tetézve.

- ✧ **Tsorgadozni:** tsorogdogalni.
- ✧ **Tsorogni:** tsurogni.
- ✧ **Tsorogvány:** folyomány, forradék, forrás, tsorgó, tsurgó, folyadék, tsermelye, patak*-otska.

Zamántz: zomántz: belé-égetett festék, v. máz.

♦ **Zamántzozó:** zomántzoló-, üveg-, korsó-, 's a' t. -hímező, -író: *Encaustes*.

♦ **Zamántzos:** égetéssel festett, zomántzozott.

Megjegyzendő, hogy a szerző nem mindig következetes a szócikkek fentebb leírt szerkezetének alkalmazásában.

A Kisded szótár szókincsének pontos megismeréséhez célszerű lenne a szótár teljes körű szómutatójának elkészítése.

Összefoglalás

Baróti Szabó Dávid a nyelv szabályozása helyett annak gazdagítására törekedett. Kisded szótárai értelmező jellegű, egynyelvű szótárok. Nem a XVIII. század végének irodalmi nyelvállapotát rögzítik, hanem a nyelvváltozatok bővítésére törekszenek – elsősorban tájnyelvi és elfeledett szavak közlésével, irodalmi szintre emelésük, elterjesztése céljából.

Baróti Szabó Dávid a nevesebb szóújítók és stílusújítók egyike. Helyet adott az elvonásnak (*balga, düh, fütty*); új képzésekkel és összetételekkel bővítette a szókészletet (*anyag, erény, visszhang*); tájszavakat vezetett be az irodalmi nyelvbe (*civakodik, csapat, gyér, hullám, langyos, meder, mormog, zamat*); elavult szavakat újított fel (*aggastyán, bakó, csarnok, dísz, fegyelem, ihlet, iker, lomb, ör, zuhan*), új jelentéssel ruházott fel addig más jelentésben használt szókat (*börtön, ecset, hölgy, remekel*).

Olyan szavak gyűjteményét kívánta elkészíteni a tudós tanár, amelynek célja a magyarul szólás és írás, a nyelv változatos helyzetekben való, tudatos használata. A szavaknál nagyobb nyelvi egységek, a szólások és a közmondások sem kerültek el figyelmét. Közmondásokat, jeles mondásokat tartalmazó szótárát, *A' magyarság virági-t* 1803-ban adta közre.

Az 1790-es években érkezőek, röpiratok, versek sokasága jelent meg, melyek a magyart mint a tanulás nyelvét szorgalmazták.

1784-ben, Baróti Szabó Dávid első Kisded szótára megjelenésének évében adta ki nyelvrendeletét II. József császár. Ez a hivatali ügyek intézésére a latin helyett a németet akarta bevezetni a birodalom teljes területén. Ezért is volt bátor és hazafias tett egynyelvű magyar szótárok közreadása ebben az időben.

A magyar felvilágosodás hatalmas lendületét kell tehát éreznünk és éreztetnünk a modern magyar szótárírás megindulásával kapcsolatban. Ugyancsak e mozgalom sodrába kell beillesztenünk Baróti Szabó Dávid Kisded szótárát, melynek szerzője éppen II. József nyelvrendelete idején tárta fel nyelvünk és a székely nyelvjárás gazdagságát, szerencsésen fűzve össze e nyelvi hagyományt a kor szükséges neologizmusaival. Baróti Szabó Dávid szótárirodalmunk első nevelő egyénisége is.

Baróti Szabó Dávid főbb művei

- Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei.* Kassa, Landerer Mihály, 1777.
- Paraszti majorság, melyet Vanieréből hat lábbal mérsékeltt magyar versekbe foglalt.* 1–2. kötet. Pozsony–Kassa, Landerer Mihály, 1779–1780.
- Kisdéd szó-tár, mely a ritkább magyar szókat az A. B. C. rendi szerént emlékeztető versekben elő-adja.* Kassa, Landerer Mihály, 1784.
- Vers-koszorú, melyet az új mértékre vett, 's üdövel megegyengetett, és későbbben készültt verseiből kötött.* 1–3. szakasz. Kassa, Landerer Mihály, 1786.
- Ki nyertes a hangmérséklésbenn? Az erdélyiek' nyelvek' járása szerént.* Kassa, Landerer Mihály, 1787.
- Költeményes munkáji.* 1–2. kötet. Kassa, Ellinger János, 1789. [Meg-jobbított és bővített kiadás: Komárom, Weinmüller Klára, 1802.]
- Méltóságos báró generalis Orczy Lőrincz úrnak halálára a' bús hazához.* Pest, Trattner, 1789.
- Baróti Szabó Dávid költeményes munkáji. Utolsó ki-adás.* 1–2. kötet. Ellinger János, Kassa, 1789.
- A' magyar Lovassághoz (a török háborúban szerzett dicsőségéről).* H. n., 1789.
- Kisdéd szó-tár.* Második kiadás, meg-bővítve. Kassa, Ellinger János, 1792.
- Ortographia- és grammaticabéli észre-vételek a' magyar prosodiával egygyütt.* Komárom, 1800.
- Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji.* 1–3. kötet. Komárom, Weinmüller Klára, 1802.
- Baróti Szabó Dávid költeményes munkái.* 1–3. kötet. S. n., Pozsony, 1803.
- A' magyarság virági.* Komárom, Weinmüller Klára, 1803.
- Virgilius Énéisse.* 1–2. kötet. [1.] Bécs, [2.] Pest, Doll–Trattner, 1810–1813.

Felhasznált irodalom

- ARANY JÁNOS: Szabó Dávid. In *Arany János prózai dolgozatai.* Budapest, MTA, 1879: 312–320.
- ÉGYED EMESE: Kis szótár, nagy remények. Bevezető tanulmány. In Baróti Szabó Dávid: *Kisdéd szótár.* 3. kiadás. Barót, Toroma Kiadó, 2009.
- GÁLDI LÁSZLÓ: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.
- HORVÁTH BALÁZS: *Baróti Szabó Dávid és néhány kiadatlan költeménye.* Kassa, Ries, 1888.
- HORVÁTH JÁNOS: Forradalom után. Vörösmarty és a mai stílromantikusok. *Magyar Figyelő* 1912 (3–4): 207–227.
- KERESZTURY DEZSŐ – TARNAI ANDOR: Batsányi és Baróti Szabó. *Irodalomtörténet* 1952, 69–93.
- KLEMM ANTAL: *Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból.* (Nyelvészeti Füzetek 50.) Budapest, Athenaeum, 1908.
- MELICH JÁNOS: *A magyar szótárirodalom.* (Nyelvészeti Füzetek 46.) Budapest, Athenaeum, 1907.
- OLÁH BÉLA: Baróti Szabó Dávid. *Figyelő* 1883 (15): 67–114.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ: A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VI. köt., 1954. 117–196.
- RÓNAY GYÖRGY: Baróti Szabó Dávid. *Irodalomtörténet* 1955 (43): 304–316.